

*Quliyev Vaqif Məhərrəm oğlu,
iqtisad elmləri namizədi, dosent,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
E-mail: vaqifquliyev.unec@gmail.com
© Quliyev V.M., 2021*

UOT – 657.1

İQTİSAD ELMLƏRİNDƏ AKTİVLƏRİN SEMANTİKASI VƏ FUNKSİYASINA YANAŞMALAR

X Ü L A S Ə

Tədqiqatın məqsədi – iqtisadi nəzəriyyədə, funksional iqtisad elmlərində və mühasibat uçotunda “aktivlər” və “kapital” anlayışlarının mahiyyətinin, funksiyalarının necə açıqlanması və interpretasiya edilməsinin araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası - tədqiqat işində empirik (müqayisə, təfsir) və nəzəri-məntiqi (formallaşdırma, aksiomatik, abstraksiya, analiz, sintez, induksiya, deduksiya) metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – mahiyyət, məzmun və tərkib nöqteyi-nəzərindən bütün iqtisad elmləri üçün eyni olan obyektlərin müxtəlif anlayışlarla ifadə edilməsi və bu anlayışların semantikasına müxtəlif yanaşmaların tətbiqi bir sıra nəzəri-metodoloji və praktiki problemlər yaradır. Bu sahədə aparılmış tədqiqatın nəticələri və əldə edilmiş ümumiləşdirmələr vahid iqtisadi dilin yaradılması, uçot-hesabat sistemində aktivlər üzrə formalaşdırılan informasiyanın məzmunu və strukturunun yaxşılaşdırılması üçün tətbiq oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri – tədqiqat əsasında müəyyən edilmişdir ki, aktivlərin mahiyyətinin yalnız iqtisadi fayda yaratmaq potensialı kimi təsbit edilməsi, uçotun metodologiyasının isə bu semantika üzərində qurulması müəssisələrin fəaliyyətinin nəticələrini əsasən bir göstərici, yəni mənfəət göstəricisi bazasında təhlil etməyə və qiymətləndirməyə səbəb olur. Əsaslandırılmışdır ki, aktivlərin mahiyyətinə və istifadəsinin nəticələrinə təkcə iqtisadi deyil, həm də sosial və ekoloji problemlərin həll edilməsinin maliyyə mənbəyi kimi baxılmalı, uçotun metodologiyası da bu konsepsiya əsasında inkişaf etdirilməlidir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – “aktivlər” anlayışının iqtisadi-sosial mahiyyətini və funksiyasını daha dəqiq ifadə edən tərif formulə edilmiş, kapital və öhdəliklərin aktivlərin yaranma mənbələri deyil, müəssisənin nəzarətində olan aktivlər üzərində mülkiyyət hüquqlarını əks etdirdiyi konsepsiyası irəli sürülmüş və əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: aktivlər, kapital, anlayış, mahiyyət, funksiya iqtisadi fayda, mülkiyyət hüququ, konsepsiya.

GİRİŞ

Araşdırmalar göstərir ki, iqtisad elmi, onun ayrı-ayrı qolları eyni mahiyyəti ifadə etmək üçün bir çox müxtəlif anlayışlar formalaşdırmış, onlara fərqli məzmununda təriflər vermişdir. Əgər adi danışiq dilində işlədilən “Su” sözünün nəyi ifadə etdiyini hamı eyni dərəcədə anlayır və başa düşürsə, iqtisadi dildə işlədilən anlayışların, məsələn, “Aktivlər” ya da “Kapital” anlayışlarının nəyi ifadə etdiyini hamı eyni şəkildə anlamır, ya da anlamaq istəmir. Bu cür iqtisadi anlayışların mahiyyətinə münasibətdə yaranmış qeyri-müəyyənliklər və müxtəliflik iqtisadi dildə, onun semiotikasında problem yaratmaya bilməz.

Problemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bütövlükdə iqtisad elminin tədqiqat obyektinin (tədqiqat predmetinin deyil) mərkəzində eyni şeylər durduğu halda, onun ayrı-ayrı sektorlarında həmin şeylər çoxlu sayda anlayış yaxud terminlərlə ifadə olunur, məsələn: vəsaitlər, əmlak, kapital, resurslar, təsərrüfat vəsaitləri, mülkiyyət, istehsal vasitələri, fondlar, aktivlər və s. Bu anlayışların mahiyyəti və məzmunu fərqli şəkildə təsbit və təfsir edilir, onların kəmiyyətini yaradan metodologiya, onun elementləri də istər istəməz fərqli şəkildə formalaşdırılmış olur. Nəticədə onların vahid metodoloji baza əsasında qiymətləndirilməsi və təhlili üçün çətinliklər yaranır, praktiki xarakterli bir çox göstəricilərin aşağıdan yuxarıya, ya da əks istiqamətdə müqayisəsini aparmaq imkanı itirilmiş olur.

Deyilənlər iqtisad elmlərinin istifadə etdiyi dilin, onun sözlərinin semantika və pragmatika baxımından bütövləşdirilməsini aktual məsələyə çevirir. Məsələnin nə dərəcədə aktual və vacib olduğu artıq bir sıra iqtisadçı-alimlər tərəfindən vurğulanır. Bu barədə prof. T.Ə.Quliyev və prof. Ş.S.Qafarov öz fikirlərini belə açıqlayır: «Əlbəttə, hər bir elmi məktəbin özünəməxsus görüşləri, konsepsiyaları və bütövlükdə nəzəriyyələri ola bilər. Lakin bu o demək deyil ki, real iqtisadi münasibətləri, hadisə və prosesləri hər hansı bir iqtisadi məktəbin istəyi ilə subyektiv halda (məqsədli halda) izah etmək lazımdır.

İqtisadi münasibətlər obyektiv halda mövcud olur və bu özünü müəyyən iqtisadi kateqoriyalarda təzahür etdirir. Məsələn, defolt, əmək haqqı, pul, renta və s. müxtəlif iqtisadi sistemlərdə fərqli qaydada təzahür edir və bu, ayrı-ayrı iqtisadçılar tərəfindən eynimənalı izah edilmir. Beləliklə də iqtisad elmi ilə iqtisadiyyat arasında bir növ uçurum əmələ gəlir» (1, s.5-6).

Tədqiqatın əsas məzmunu

İqtisadi mahiyyət müəyyən anlayış yaxud anlayışlar vasitəsilə ifadə edilir. Əgər iqtisadi mahiyyət kəmiyyətlə ifadə edilirsə, deməli hər bir anlayış əslində özündə müəyyən informasiya yükü daşıyır, hansı ki, təhlil edilir, qiymətləndirilir və son nəticədə iqtisadi qərarların qəbul edilməsi üçün istifadə olunur. Ona görə də istənilən anlayış ilə, onun kəmiyyət parametrlərini əks etdirən informasiya arasında uyğunluq təmin edilməlidir. Ancaq onu da nəzərə almaq lazımdır ki, informasiyanın kəmiyyət parametrləri bilavasitə anlayışın mahiyyətini əks etdirən tərifin hansı semantika çərçivəsində fərmulə edilməsindən asılıdır. Tərif ya da təriflər subyektiv xarakter daşıya bilər.

Yəqin sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, iqtisadi dilin və onun anlayışlarının formalaşmasına ən çox təsir göstərən elmlər iqtisadi nəzəriyyə və mühasibat uçotu olmuşdur. İqtisadi

AUDIT 2021, 1 (31), səh.12-26.
AUDIT 2021, 1 (31), pp. 12-26.

nəzəriyyə tarixən və tarixi yanaşma zəminində bütövlükdə cəmiyyətin iqtisadi, sosial inkişafının ümumnəzəri problemlərini tədqiq etməklə məşğul olmuşdur. Bu səbəbdən də akademik iqtisadi dilin formalaşdırılması onun başlıca funksiyalarından biri kimi çıxış etmişdir. Mühasibat uçotu iqtisadi fəaliyyətin mərkəzi olan müxtəlif tipli institusional vahidlərin praktiki fəaliyyəti çərçivəsində baş verən konkret iqtisadi hadisə və əməliyyatların ətrafında dil formalaşdırmışdır. Bu dil bütövlükdə sözlərdən, həm də baş vermiş hadisə və əməliyyatların kəmiyyətini xarakterizə edən empirik rəqəmlərdən ibarətdir. Düzdür, iqtisadi nəzəriyyə də rəqəmlərdən istifadə edir, ancaq həmin rəqəmlər əsasən makroiqtisadi xarakter daşıyır və onun özünün müəyyən etmiş olduğu ümumi anlayışlar və metodologiya çərçivəsində statistika tərəfindən formalaşdırılır. Nə qədər ki, iqtisadi nəzəriyyə bilavasitə makro-iqtisadiyyatı tədqiq etməklə, uçot isə institusional vahidlər səviyyəsində fəaliyyətin təhlili, qiymətləndirilməsi və idarə olunması məqsədlərilə informasiya formalaşdırmaqla məşğul idi, onların dillərinin “toqquşması” baş vermirdi. Ancaq o vaxtdan ki, iqtisadi nəzəriyyə öz arealını genişləndirərək bilavasitə müəssisə və şirkətlərin fəaliyyətinə yönəlik araşdırmaları da öz tədqiqat obyektinə və predmetinə çevirməyə başladı, o zamandan terminoloji “toqquşma” qaçılmaz oldu. Belə vəziyyət xüsusən və əsasən də iki anlayış, “Kapital” və “Aktivlər” anlayışları ətrafında yaranmışdır. Məsələn bundadır ki, iqtisadi nəzəriyyədə substantiv anlayışlardan biri, bəlkə də birincisi kimi “Kapital” anlayışı istifadə edilsə (bu funksional iqtisad elmləri üçün də xarakterik haldır), müasir uçot-hesabat sistemində belə anlayış rolunda “Aktivlər” anlayışı çıxış edir. “Kapital” anlayışının iqtisadi nəzəriyyəyə, “Aktivlər” anlayışının isə uçot sistemində nə vaxt və kim tərəfindən hansı mahiyyət altında daxil edildiyi dəqiq məlum olmasa da, hər halda K.Marksın qeyd etdiyi kimi “...iqtisadi kateqoriyalar...öz tarixinin izlərini daşıyır” (2, s.175). Ancaq o da məlumdur ki, iqtisadi inkişaf tarixini, o cümlədən onun yaratdığı anlayışları hər məktəb özünəməxsus şəkildə açıqlamış və şərh etmişdir.

“Kapital” termini uçot dilində orta əsrlərdən tutmuş ta indiyə qədər geniş istifadə edilir. İqtisadi nəzəriyyəyə və digər funksional iqtisad elmlərinə gəldikdə demək olar ki, onlarda “Aktivlər” anlayışı ya ümumiyyətlə istifadə edilmir yaxud yalnız lüğəti baxımdan açıqlanır, ya da “Kapital” anlayışı ilə tam eyniləşdirilir. “Kapital” anlayışının mahiyyəti, onun fərdlərin, sahibkarlıq subyektlərinin, həmçinin cəmiyyətin iqtisadi, sosial, siyasi, və ideoloji varlığında və inkişafında rolu və əhəmiyyəti ətrafında iqtisadi nəzəriyyəçilərin müxtəlif nəsillərinin və məktəblərinin nümayəndələri təxminən dörd əsr ərzində böyük əmək sərf etmiş, ictimai-iqtisadi inkişafı dəyişdirə biləcək ideyalar irəli sürmüş və əsaslandırmışlar.

XVII-XVIII əsrlərdə kapitalın mahiyyəti və funksiyalarına yanaşmaların ümumi mənzərəsini A.Marşallın “İqtisadiyyat elminin prinsipləri” adlı əsərində gətirmiş olduğu şərhlərdən və istinadlardan görmək mümkündür. Həmin əsərdə o, ayrı-ayrı alimlərin kapitalla verdiyi tərifləri göstərir, məsələn: “kapital tələbatın ödənilməsinin uzunmüddətli mənbəyi olan mübadilə dəyərinə malik mallardan ibarətdir” (Germann); “kapital tamamilə istehlak edilməyən yaxud yalnız tədricən istehlak edilən ictimai sərvətin istənilən növüdür,... bir sözlə, hansı ki, bir dəfədən artıq istifadə edilə bilər: ev, mebel predmeti” (Valras); “gələcəkdə tələbatın ödənilməsi məqsədilə tətbiq edilmək üçün hazır olan malların mövcud ehtiyatıdır” (Knis);

AUDİT 2021, 1 (31), səh.12-26.

AUDIT 2021, 1 (31), pp. 12-26.

“kapital–gələcək tələbatların birbaşa və dolayısı ilə ödənilməsi üçün kənara qoyulmuş sərvətdir” (Nikolson) (5, s.119).

Siyasi iqtisadın banilərindən biri, A.Smit kapitalı şəxsin malik olduğu ehtiyatın gəlir gətirən yaxud gətirə biləcək hissəsi adlandırırdı. O, şəxsin ehtiyatının iki hissədən ibarət olduğunu göstərirdi: “O hissə, hansından ki, o gəlir əldə etməyi gözləyir, onun kapitalı adlanır. Digər hissə - bilavasitə onun istehlakına gedən hissədir” (8,s.291). A.Smitin bəzi ardıcılıarı kapitalı aşağıdakı kimi müəyyən edirdilər: “Kapital ölkənin sərvətinin o hissəsidir ki, istehsalda istifadə edilir və əməyi hərəkətə gətirmək üçün zəruri olan ərzaqdan, paltardan, alətdən, xammaldan, maşından və s. ibarətdir (D.Rikardo); “Kapital ölkənin ehtiyatının elə hissəsidir ki, mənfəət əldə etmək məqsədilə sərvətin istehsalı və bölüşdürülməsi üçün saxlanılır yaxud tətbiq olunur” (Maltus); “Kapital sərvətin istehsalı və bölüşdürülməsi üçün saxlanılan sərvətin maddəsidir, insan səylərinin nəticəsidir” (Sensor) (5, s.120). O dövrdə “Kapital” anlayışı həm də “Sərvət” və “Gəlir” anlayışlarının sinonimi kimi işlədilir.

Əgər kapitala verilmiş tərifləri ümumiləşdirməyə çalışsaq, görürük ki, kapital cəmiyyəyətin tələbatlarını ödəmək üçün nəzərdə tutulan sərvətdir, ehtiyatdır, yaxud uzunmüddətli ehtiyatdır, eyni zamanda gəlir, mənfəət götürmək üçün istifadə olunan resurslardır, istehsal faktorlarından biridir. Verilmiş təriflərdə kapitala yalnız məzmun kontekstində yanaşılmış, onun üzərində mülkiyyət hüquqları məsələsinə toxunulmamışdır. Belə təsəvvür yaranır ki, kapital üzərində mülkiyyət hüququnun kapitalın gəlir yaratmaq qabiliyyəti ilə bağlılığı yoxdur. Ancaq A.Smit göstərirdi ki: «Ən başlıcası odur ki, bazarlar yalnız o halda işləyir ki, mülkiyyət hüququna əməl edilmiş olsun» (8, s.27). A.Smitin bu müddəasına etiraz etmək olar, mülkiyyətin xüsusi olması özlüyündə iqtisadi fayda əldə etmək üçün şərt ola bilməz, çünki resursların, o cümlədən kapitalın iqtisadi fayda yaratması onların universal xassəsidir. Başqa məsələdir ki, iqtisadi fayda necə başa düşülür, o kimə məxsusdur, ona kim nəzarət edir. Xüsusi mülkiyyətin olması ona görə lazımdır ki, o, resurslardan daha yüksək iqtisadi fayda götürülməsində fərdin, qrupun marağını təmin edir, eləcə də onların qorunub saxlanmasına, səmərəli istifadə edilməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan xüsusi mülkiyyətə əsaslanan cəmiyyətdə mühasibat uçotunun məqsədi – cəmiyyətin maraqlarına necə əməl edildiyi barədə deyil, xüsusi mülkiyyətdə olan resurslardan hansı cəmiyyətdə iqtisadi fayda (gəlir, mənfəət) əldə olunduğu və mülkiyyətçinin kapitalının qorunub saxlanılması barədə informasiya formalaşdırmaqdır. Bunun belə olduğunu kapitalizmdə uçot nəzəriyyəçiləri kimi tanınmış D.Çerboni, İ.Şeer, O.Leyxter açıq şəkildə təsdiq edirdilər (4, s.22, 28, 31).

K.Marks, onun ardıcılıarı, məlum olduğu kimi, kapitalı iqtisadi, sinfi və tarixi yanaşma zəminində tədqiq etmiş, bütövlükdə onu istehsal münasibətlərinin məcmusu kimi araşdırmışlar. Marks kapitala dəyərini artıran pul, əmtəə kimi baxmış, onu maddəli fəhləni istismar etmək yolu ilə izafi dəyər gətirən dəyər adlandırmışdır (2, s.213). Marksın fikrincə kapital sahibi iş qüvvəsinin yaratdığı izafi dəyəri ona görə mənimsəmək imkanı əldə edir ki, o, dəyərşən kapital üzərində mülkiyyət hüququna malikdir. Beləliklə, digər iqtisadi nəzəriyyəçilərdən fərqli olaraq Marks kapitala həm də hüquqi anlayış kimi, yəni məzmun və forma kontekstində yanaşmışdır.

İqtisadi nəzəriyyənin müasir nümayəndələri kapital anlayışına semiotik baxımından yuxarıda nəzərdən keçirilən təriflərdən və traktovkalardan aşkar fərqlənə biləcək hansısa korrektələr etməmişlər. Sual yaranır - kapitalın mahiyyətinə və funksiyalarına müqabil iqtisad elmində mövcud olmuş və indiyə qədər də davam edən fikir ayrılıqları nə ilə bağlıdır yaxud bunun səbəbi nədir? Görünür bu sualın yalnız bir cavabı ola bilər - kapitalın tədqiqatçıları onun [kapitalın] mahiyyətinə və funksiyalarına özlərinin iqtisadi, ideoloji, hüquqi və mental məntiqləri və inancları baxımından yanaşmışlar. Bu cür yanaşma eynən uçot-hesabat elmində aktivlər anlayışına da şamil edilə bilər.

İctimai-iqtisadi nöqteyi-nəzərdən müasir iqtisadi nəzəriyyə bütövlükdə kapitala mallar və xidmətlər istehsal etmək və eyni zamanda gəlir, mənfəət yaratmaq mənbəyi olan fabriklər və zavodlar, maşınlar, avadanlıqlar, alətlər, xammal və materiallar, hazır mallar və məmulatlar, intellektual mülkiyyət növləri (qeyri-maddi aktivlər), qiymətli kağızlar və s. əmlakın məcmusu kimi baxır. Uçot sistemində torpaq da daxil olmaqla həmin şeylərin məcmusu aktivlər olaraq qəbul edilir. Beləliklə də aydın olur ki, iqtisadi nəzəriyyədə kapital adlandırılan şeylərin təkrarən aktivlər adlandırılmasına, uçot sistemində isə aktivlər adlandırılan şeylərin kapital termini ilə ifadə edilməsinə yer qalmır. Eyni şeylərin iqtisadi nəzəriyyədə kapital, uçot sistemində aktivlər adlandırılması onların mahiyyəti və məzmununu, funksiyalarını dəyişdirmir sualına cavab yalnız birmənalıdır - dəyişdirmir. Ancaq uçot sistemində kapital termini başqa mənə altında, başqa kontekstdə işlədilir, və o [kapital] aktivlər, öhdəliklər, gəlirlər və xərclərlə birlikdə maliyyə hesabatının elementlərini təşkil edir, hansılar ki, bütövlükdə uçotun bütün obyektlərini əhatə edir, uçot-hesabat sisteminin nəzəriyyəsi, metodologiyası və praktikasısı da həmin beş element çərçivəsində formalaşır.

Kapital anlayışının uçot sistemində artıq orta əsrlərdən başlayaraq istifadə olunduğu italyan keşişi və riyaziyyatçısı Luka Paçiolinin 1494-cü ildə dərc edilmiş “Hesablar və yazılışlar haqqında Traktat” əsərindən görünür. Burada L. Paçiolini “əmlak” ilə “kapital” anlayışlarını heç vaxt eyniləşdirməmiş, onları fərqli şəkildə qəbul etmişdir. Bunu onun “kassa” və “kapital” hesablarına verdiyi açıqlamadan aydın görmək mümkündür: “Kassa” sözü altında nağd pulları, yaxud sənin öz kisəni, “kapital” sözü altında isə sənin özünə məxsus həqiqi əmlakı başa düşmək lazımdır” (7, s.40). Həmin hesablar arasındakı əlaqəni o belə işarə edirdi: “Nağd pullar kassası // Kapitala” yaxud digər əmlak növləri üzrə - “Gümüşdən olan məmulatlar // Kapitala”, “Yundan olan paltar // Kapitala”¹ və s. Deməli L.Paçiolini hələ XIV əsrin sonlarında «kapital» hesabını xüsusi vəsaitlər hesabı yaxud konkret şəxsə məxsus olan əmlak üzərində mülkiyyət hüququ kimi qəbul edirdi. Başqa sözlə o, uçot sistemində ilk dəfə olaraq əmlakın eyni zamanda iki aspektdə: bir tərəfdən, real mülkiyyət kimi, digər tərəfdən, həmin əmlak üzərində mülkiyyət hüququ kimi əks etdirilməsi qaydasını müəyyən etmişdi. Şəxsin özünə məxsus olan əmlakın onun özü tərəfindən istifadəsi həmin şəxsin təkcə əmlakının deyil, həm də həmin əmlak üzərində ixtiyari hüququnun kəmiyyətinin azalmasına gətirib çıxarır və bu zaman L. Paçiolinin müəyyən etdiyi qaydaya əsasən debet kapital, kredit əmlak yazılışı

¹ // - bu işarə hesablar arasındakı müxəbirəlaşməni göstərir.

AUDİT 2021, 1 (31), səh.12-26.
AUDIT 2021, 1 (31), pp. 12-26.

tərtib edilir. Bu qaydanı K.Marks da bilirdi, o yazırdı: “məlumdur ki, italyan mühasibatında kapitalistin öz şəxsi xərcləri onun öz kapitalına müqabil debet tərəfində yazılır” (2, s.595).

İkili yazılış əsasında aparılan müasir uçot sistemində də «kapital» anlayışı müəssisənin sərəncamında olan mülkiyyətdə həmin müəssisənin payını əks etdirir: bu mülkiyyətin real tərəfi aktivlərdir, kapital isə müəssisənin aktivlərdə olan payıdır. Ancaq müəssisənin sərəncamında və istifadəsində olan bütün aktivlər mülkiyyət hüququ baxımından müəssisənin özünə məxsus olmur, müəyyən hissəsi üzərində mülkiyyət hüququ digər hüquqi və fiziki şəxslərə məxsus olur, bu da uçotda “öhdəliklər” anlayışı ilə ifadə edilir. Beləliklə də uçot sistemində aktivlər, və aktivlər üzərində mülkiyyət hüquqları daimi olaraq paralel şəkildə, yəni, məzmun və forma kontekstində, iqtisadi nəzəriyyədə isə kapital yalnız məzmun kontekstində araşdırılır.

Vurğulamaq lazımdır ki, L.Paçiolinin kəşf etdiyi ikili yazılış qaydası müəssisə və şirkət maliyyə vəziyyətini təhlil etmək və qiymətləndirmək üçün əsas olan balansın formasının qurulmasında həlledici rol oynamışdır. Əgər ikili yazılış olmasaydı “Kassa” // “Kapital” sxeminin tətbiqi mümkün olmazdı, bu səbəbdən də balansın iki yerə bölünməsi, onun bir tərəfində aktivlərin, digər tərəfində isə kapitalın və öhdəliklərin əks etdirilməsi qaydası tətbiq oluna bilməzdi. Düzdür, L.Paçioli balansı hesabların debet və kredit dövryyələrinin yekunlarını əks etdirən cədvəl kimi təsvir edirdi, ancaq əslində həmin cədvəlin özü elə balans demək idi. L.Paçiolidən xeyli əvvəl aparılan uçot mədaxili və məxarici əks etdirən uçot sistemi idi və yalnız cari əməliyyatları qeydə almaq üçün tətbiq edilirdi. Onun əsasında sahibkarın fəaliyyətinin nəticəsini müəyyən etmək mümkün deyildi, halbuki vaxtaşırı, məsələn, ildə bir dəfə və digər zaman kəsiyində təkcə mədaxili-məxarici deyil, həm də sahibkarın maliyyə vəziyyətini müəyyən etmək lazım gəlirdi, yəni dinamik balans ilə yanaşı statik balansın tərtib edilməsi zəruri idi. Deyilənlərin mahiyyətini balansın müxtəlif versiyalarının müqayisəsini aparmaqla daha asan başa düşmək mümkündür.

Misal 1. Tutaq ki, 08.05.2021-ci il tarixində kassaya 1000 pul vahidi daxil oldu (mədaxil), 12.05.2021-ci il tarixində kassadan 800 p.v. xərcləndi (məxaric). Nəzərə alsaq ki, hesablar, “debet” və “kredit” anlayışları ikili yazılışa qədər də mövcud idi, onda onlardan istifadə etməklə tərtib edilən debet “Kassa” - 1000 p.v., kredit “Kassa” - 800 p.v. yazılışını da ikili yazılış kimi qəbul etmək olardı. Ancaq bu yazılış mədaxil-məxarici əks etdirən ikili yazılış idi. Bu qayda ilə mühasibat balansı qurmaq olmazdı. Həmin yazılış əsasında yalnız statistik balans qurmaq olardı, bu da sırf resurslar balansı deməkdir. Əgər şəxs, ya da müəssisə dəyəri 2500 p.v. təşkil edən hər hansı mal əldə edirdi və sonradan onun hərəkəti yox idisə, onda mədaxil-məxaric uçot sistemi yalnız birtərəfli məlumat formalaşdırırdı. Yəni mədaxil-məxaric sistemi üzrə iki sadə əməliyyat nəticəsində iki tərəfə malik olan mühasibat balansı tərtib etmək qeyri-mümkün idi. Tutaq ki, həmin əmlakın əldə edilməsi borc vəsaiti hesabına olmuş-du. Onda bu zaman mədaxil-məxaric sistemi həmin əməliyyatı əks etdirməyə imkan vermirdi, belə ki, əgər biz malın daxil olmasını mədaxil kimi yaza bilsəyiksə, borcun yaranmasını məxaric kimi yaza bilmərik, borcu elə “Öhdəlik” kimi əks etdirmək lazımdır. Bu isə ikili yazılışın köməyiylə mümkündür: debet “Aktiv”, kredit “Öhdəlik” yaxud əgər ticarət əməliyyatlarından xərcləndiyindən artıq pul əldə edilirdisə, həmin əlavə pulu təkcə mədaxil

AUDİT 2021, 1 (31), səh.12-26.

AUDIT 2021, 1 (31), pp. 12-26.

deyil, həm də mənfəət kimi yaxud kapital kimi göstərmək lazım idi: debet “Kassa”, kredit “Mənfəət və ya zərər”, sonra debet “Mənfəət və ya zərər”, kredit “Kapital” hesabı. L.Paçioli-nin icad etdiyi sistem balansı iki tərəfi olan statistika formasında deyil, məhz iki tərəfi olan mühasibat uçotu formasında tərtib etməyə imkan verdi: sol tərəfdə – “Kassa”, “Mallar”, sağ tərəfdə – “Kapital” və “Öhdəlik” (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Balans: Mühasibat uçotu versiyası

Aktivlər	məbləğ	Aaktivlər üzərində mülkiyyət hüququ	məbləğ
«Kassa»	1000	«Kapital»	1500
«Mallar»	2500	«Öhdəlik»	2000
Yekunu	3500	Yekunu	3500

Müqayisə üçün deyək ki, statistik balansda hər iki tərəfdə eyni anlayışlar işlədilir, çünki burada yalnız hər hansı resursun daxil olması və istifadəsi göstərilir (cədvəl 2).

Cədvəl 2.

Balans: Statistik versiya

Resurs (məxaric)	məbləğ	Resurs (mədaxil)	məbləğ
«Kassa»	1000	«Kassa»	1000
«Mallar»	2500	«Mallar»	2500
Yekunu	3500	Yekunu	3500

Beləliklə, uçot-hesabat sistemində bütövlükdə real obyektlərin – “aktivlər” adlandırılması, “kapital” və “öhdəliklər” anlayışlarının isə müəssisənin nəzarətində və istifadəsində olan aktivlər üzərində mülkiyyət hüquqları kimi qəbul edilməsi semantika və pragmatika baxımından qaçılmazdır. Ancaq təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, hazırda istər xarici, istərsə də postsovet respublikalarında dərc edilən ədəbiyyatların tam əksəriyyətində kapital və öhdəliklər aktivlərin mənbəyi kimi göstərilir. Bu məsələ ətrafında daha geniş müzakirə açmadan yalnız onu qeyd edə bilərik ki, əgər aktivlər mülkiyyət, kapital və öhdəliklər isə onlar üzərində mülkiyyət hüquqlarıdırsa, bu həqiqətən də belədir, onda mülkiyyət olmadan mülkiyyət hüququ ola bilməz və onlar bir birindən ayrı tədqiq və təhlil edilə bilməz.

İqtisadi nəzəriyyəyə əsasən kapitalı, mühasibat uçotuna əsasən isə aktivləri resurslar kimi qəbul etsək, onda bütövlükdə onların mahiyyəti və funksiyalarını aşağıdakı kriteriya xarakterli suallara cavab verməklə açıqlamaq mümkündür:

- *resurslar nədir, onlara nələr daxildir?*
- *resursların funksiyaları nədən ibarətdir?*

AUDIT 2021, 1 (31), səh.12-26.
AUDIT 2021, 1 (31), pp. 12-26.

– *resurslardan istifadənin nəticəliliyi/faydalılığı hansı göstərici ilə yaxud göstəricilərlə müəyyən edilir?*

Bu kriteriyaların bazasında resursların iqtisadi-sosial mahiyyətinə, funksiyalarına, istifadəsinin faydalılığının ölçülməsi və qiymətləndirilməsi üzrə mövcud konsepsiyaları üç qrupa ayırmaq olar:

- 1) *makroiqtisadi konsepsiya;*
- 2) *mikroiqtisadi konsepsiya;*
- 3) *uçot konsepsiyası.*

İqtisadi nəzəriyyə bütövlükdə resurslar nədir sualına – resurslar mallar və xidmətlər istehsalında istifadə olunan istehsal faktorlarıdır – cavabını verir. Bu cavab həm makro, həm də mikro iqtisadi aspektlərdə eyni məna kəsb edir. Həmin yanaşmalara görə resurslara bilavasitə torpaq, əmək və kapital daxil edilir.

Makroiqtisadi konsepsiya baxımından resursların başlıca təyinatı yaxud funksiyası cəmiyyətin tələbatını ödəmək üçün zəruri mallar və xidmətlər istehsal etməkdir. Resurslardan istifadənin nəticəliliyinin/effektivliyinin ölçülməsi üçün makroiqtisadi konsepsiya MHS (Milli Hesablar Sistemi) 2008-də təsbit edilmiş ÜDM, XDM, ÜMG, XMG və s. göstəriciləri tətbiq edir (9, s.684-687). Ancaq resurslardan istifadənin effektivliyi müəyyən edilərkən həmin göstəricilər resursların vahid dəyər göstəricisi ilə müqayisə edilmir, makroiqtisadi göstəricilərin yalnız ümumi artımı və adam başına düşən cəmiyyətinin artımı effektivlik kimi qəbul edilir.

Mikroiqtisadi konsepsiya resursların nə olduğunu və onlara nələrin daxil edilməli olduğunu makroiqtisadi yanaşmada olduğu kimi müəyyən edir. Mikroiqtisadi yanaşmaya görə, institusional sektorların resurslarının əsas funksiyası yaxud son məqsədi ümumiyyətlə mallar və xidmətlər istehsal etmək deyil, gəlir götürməkdir. Gəlirə ümumən fəaliyyətdən daxil olan pul vəsaitlərinin məcmusu kimi baxılır, onun bölgüsü resurslar üzrə aparılır. Bu zaman ümumi resursların məcmu dəyər cəmiyyəti müəyyən edilmir, bu səbəbdən də *resurs*→*nəticə* sxemi üzrə iqtisadi faydanı müəyyən etmək mümkün olur.

Uçot konsepsiyasına gəldikdə, aktivlərin mahiyyəti Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları Şurasının (MHBSŞ) 2018-ci ildə təsdiq etmiş olduğu maliyyə uçotu və hesabatının nəzəri-metodoloji bazası sayılan “Maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsinin Konseptual əsasları”nda (bundan sonra - Konseptual əsaslar) belə açıqlanmışdır: “Aktiv - keçmiş iqtisadi hadisələr nəticəsində təşkilat tərəfindən nəzarət olunan mövcud iqtisadi resursdur” (3, s.31). Lakin bu tərifdən aktivlərin mahiyyəti və funksiyalarının nədən ibarət olduğu görünür. Onların mahiyyəti və funksiyasını həmin sənədin iqtisadi resursa verdiyi tərifdən görmək mümkündür: “İqtisadi resurs – iqtisadi fayda yaratmaq potensialına malik olan hüquqdur” (3, s.31). Konseptual əsasların aktivlərə və iqtisadi resursa vermiş olduğu tərifləri calaq etsək belə qənaətə gəlmək olar ki, *aktivlər təşkilata iqtisadi faydalar gətirmə potensialı olan iqtisadi resursdur*. Beləliklə də Konseptual əsaslar iqtisadi faydanın, əmək resurslarının daxil edilmədiyi aktivlər vasitəsilə yarandığını təsbit edir. Bu məsələdə MHS 2008 və Konseptual əsaslar eyni konsepsiyadan çıxış edir, yəni nə MHS 2008, nə də Konseptual əsaslar aktivlərə əmək resurslarını daxil etmir və bununla da iqtisadi faydanın yaradılmasında onların rolunu

AUDIT 2021, 1 (31), səh.12-26.

AUDIT 2021, 1 (31), pp. 12-26.

nəzərə alınırlar. MHS 2008- də bunun səbəbi kimi iki argument göstərilir: (a) adamlar üzərində xüsusi mülkiyyət hüququ ola bilməz; (b) insan kapitalının qiymətləndirilməsi məsələsi tam aydın deyildir (9, s.80).

Aktivlərin və əmək resurslarının istifadəsi nəticəsində yaranan iqtisadi faydanın tərkibi və məzmunu baxımından nəzərdən keçirilən konsepsiyalar, zənnimizcə, daha çox sinfi – ideoloji xarakter daşıyır. Belə ki, marksist konsepsiyaya görə, iqtisadi fayda yalnız əməyin istismarı (istifadəsi) nəticəsində yaranır, qeyri-marksist iqtisadi nəzəriyyəyə görə isə - əmək resursundan istifadə öz təcəssümünü tam olaraq əmək haqqında, başqa sözlə, əməyin mükafatlandırılmasında tapır. Bu müddəanı təsbit edən hətta ayrıca, «İşçilərin mükafatlandırılması» adlı standart (MHBS 19) mövcuddur. İşçilərin mükafatlandırılmasının nə demək olduğunu həmin standart belə şərh edir: «İşçilərə mükafatlandırılmalar – göstərdikləri xidmətlər yaxud əmək sazişinə xitam müqabilində təşkilatın onlara verdiyi ödənişlərin bütün formalarıdır» (10, s.2). Deməli, mənfəət kapital üçün hansı mahiyyət kəsb edirsə, əmək haqqı yaxud mükafatlandırılma da əmək faktoru və ya sərf edilmiş əmək üçün həmin mahiyyəti əks etdirir. Əmək yalnız əmək haqqı yaradır, kapital – mənfəət yaradır, torpaq – renta yaradır, ya da mənfəətin mənbəyi yalnız sərf edilən canlı əməkdir təsdiqləmələrinin real əsası və aksiomatik sübutu mövcud deyildir. İstehsal faktorlarının (resurslarının) istifadəsi həmişə ümumi xarakter daşıyır, ona görə də onlardan istifadə nəticəsində yeni yaradılan dəyərin yaxud iqtisadi faydanın «mexaniki» surətdə tərkib elementlərinə bölünməsi düzgün deyil, bu cür bölgü subyektiv xarakter daşıyır. İqtisadi faydanın yalnız aktivlər nəticəsində yarandığını əsas götürən uçot-hesabat nəzəriyyəsi, müəssisə və şirkətlərin fəaliyyətinin nəticələrinin, maliyyə vəziyyətinin həmin konsepsiya əsasında qiymətləndirilməsi və təhlili üçün də zəmin yaratmış olur, bu da qeyri-obyektiv nəticələrə gətirib çıxarır

Aktivlərin uçotu nəzəriyyəsinin çatışmazlıqlarından biri də ondan ibarətdir ki, bu nəzəriyyə aktivlərdən istifadənin iqtisadi faydalılığını yalnız pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin axıb gəlməsinə müncər edir. İqtisadi nəzəriyyənin mikroiqtisadi qolu da gəliri eyni anlamda açıqlayır. Ancaq pul vəsaitləri özlüyündə hələ iqtisadi faydanı əks etdirə bilməz. Çünki məlum olduğu kimi, ümumi pul daxilolmaları əslində ümumi gəliri (satışdan və digər fəaliyyətdən yaranan pul daxilolmalarını) əks etdirir və onun tərkibində satışın maya dəyəri, satışa çəkilən xərclər, administrativ xərclər, ümumi mənfəət, bəzi vergilər kimi komponentlər vardır. Odur ki, pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin daxil olmuş kəmiyyəti müəssisə və firmalar səviyyəsində aktivlərdən və əmək resurslarından yaranan iqtisadi faydanı xarakterizə edə bilməz.

Tədqiq edilən məsələ ətrafında digər məntiqi sual da meydana çıxır – aktivlərin mahiyyəti və funksiyası onların yalnız iqtisadi faydalılıq xassəsi ilə məhdudlaşarmı, ya da onların digər hansısa xassələri də vardır ki, həmin xassələr hazırda kriteriya kimi qəbul edilmiş xassədən [iqtisadi faydalar gətirmək xassəsindən] daha üstündür? Bu suala cavab olaraq öncə onu qeyd edək ki, iqtisadi nəzəriyyədə, uçotun nəzəriyyəsində və onların çərçivəsində təşəkkül tapmış və cərəyan edən konsepsiyalarda resursların/aktivlərin iqtisadi faydalılıq göstəriciləri kimi mənfəətin, ya da izafi dəyərin qabardılması düzgün deyil. Çünki həmin göstəricilər əslində sinfi-ideoloji çalarlara malikdir. Belə ki, Qərb uçot sisteminin məqsədi kapitalın saxlanılıb-

AUDİT 2021, 1 (31), səh.12-26.
AUDIT 2021, 1 (31), pp. 12-26.

saxlanılmaması, mənfəətin kəmiyyəti, eləcə də müəssisə və firmaların maliyyə vəziyyəti barədə informasiya formalaşdırmaqdır. Bunu bütövlükdə həmin sistemin nəzəriyyəsi və metodologiyasının mahiyyəti, məzmunu, orada istifadə olunan anlayışların, termin və kateqoriyaların tərifləri, onların kəmiyyətlərinin müəyyən edilməsi metodları və qaydaları sübut edir. Deyilən fikrin təsdiqi kimi Konseptual əsaslar 2018-də gəlirə verilən tərfi misal göstərmək olar: «Gəlirlər – aktivlərin artması yaxud öhdəliklərin azalmasıdır, hansılar ki, xüsusi kapitalın, təşkilatın xüsusi kapitalına münasibətdə tələb etmə hüquqlarına sahib olanların haqları ilə bağlı olmayan artımına gətirib çıxarır» (3, s.43). Tərifdən aydın görünür ki, iqtisadi fayda son nəticədə kapitalın artmasına gətirib çıxarmalıdır. Uçotun nəzəriyyəsi baxımından gəlirin kapitalın artmasına təsiri özünü xalis pul axınlarının artmasında göstərir. Əslində bu şirkətlərin real xalis mənfəətinin artması anlamına gəlir. Bunu sadə misalla izah etməyə çalışaq.

Misal 2. Fərz edək ki, hansısa şirkətin hesabat dövrünün əvvəlinə balansının bərabərliyi, yəni, $A_0 = K_0 + \ddot{O}_0$, aşağıdakı kimi olmuşdur:

$$A_0 = 2000 + 3000 = 5000.$$

Burada: A_0 (Aktivlər) = 5000;

$$K_0$$
 (Kapital) = 2000;

$$\ddot{O}_0$$
 (Öhdəliklər) = 3000.

Buradan: $K_0 = A_0 - \ddot{O}_0 = 5000 - 3000 = 2000$.

Şirkətin hesabat dövründə gəlirləri (G) – 2500, xərcləri (X) – 1700 təşkil etmişdir. Gəlirlər ilə xərclər arasındakı fərq – 800 (2500 – 1700) olmuşdur. Sadəlik üçün fərz edək ki, gəlir ilə xərc arasındakı fərq xalis gəlirdir (XG). Onda xalis gəlir (mənfəət) - 800 (2500 – 1700) təşkil edir. Tutaq ki, hesabat dövründə səhmdarlardan haqq yaxud pay (SP) şəklində 1000 p.v. daxil olmuşdur, onda:

$$A_1 = K_0 + \ddot{O}_0 + (G - X) + SP = 2000 + 3000 + (2500 - 1700) + 1000 = 6800.$$

Konseptual əsaslarda gəlirə verilən tərfi daha yaxşı başa düşmək üçün fərz edək ki, xalis gəlirin 300 vahidi öhdəliklərin bir hissəsinin ödənilməsinə sərf edilmiş, qalan hissəsi – 500 vahidi isə kapitalın artımına yönəldilmişdir. Deyilənləri tənlik şəklində hesabat dövrünün onuna yenidən göstərək:

$$A_1 = K_1 + \ddot{O}_1 = 3500 + 2700 = 6200.$$

Buradan: $K_1 = A_1 - \ddot{O}_1 = 6200 - 2700 = 3500$.

Kapitalın artımı (ΔK) belə hesablanacaq: $\Delta K = K_1 - K_0 = 3500 - 2000 = 1500$.

Kapitalın xalis gəlir (mənfəət) hesabına artımı isə aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$\Delta K_{XG} = \Delta K - SP = 1500 - 1000 = 500.$$

Deməli hesabat dövründə xalis gəlirin (mənfəətin) artımı kapitalın 500 məbləğdə artmasına gətirib çıxarmışdır. Aparılmış hesablamalar əsasında aktivlərdən istifadənin yalnız iqtisadi faydalılığı müəyyən edildi. Bu da özünü öhdəliklərin 300 məbləğdə azalması, kapitalın

isə 500 məbləğdə artmasında göstərmiş oldu. Buradan tamamilə aydın görünür ki, Konseptual əsaslarda gəlirə verilən tərifin bazasında müəyyən edilmiş heç bir göstərici yaxud kəmiyyət sosial faydanı əks etdirmir.

Uçot-hesabat sistemində əmək haqqının sosial kəmiyyət kimi deyil, müəssisə və firmalar üçün bir tərəfdən xərc, digər tərəfdən öhdəlik kimi əks etdirilməsi mülkiyyətçilərdə, həmçinin onların aktivlərini idarə edən menecerlərdə onun [əmək haqqının] mütləq və nisbi şəkildə azaldılmalı olduğu psixologiyasını yaradır. Onlarda daimi belə təsəvvür, düşüncə kök salmış olur ki, əmək haqqı mənfəətin həcmindən artırılmasına əngəl törətməklə şirkətin maliyyə nəticələri və maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxarır, bu da məqsədi mənfəəti artırmaqdan ibarət olan şirkətin mövcud və potensial investorları, kreditörleri qarşısında imicinin aşağı düşməsinə və beləliklə də onun üçün investisiya mənbələrindən məhrum olma təhlükəsinin yaranmasına səbəb olur. Bu vəziyyət həm də menecerlərin özlərinin bonuslarının azalmasına, hətta onların iş yerlərinin itirilməsinə səbəb ola bilər. Mülkiyyətçilər aktivlərin idarə olunmasını onların kapitalını saxlamağı və artırmağı bacarmayan menecerlərə etibar edə bilməzlər.

İnsan kapitalına diqqətin artırılması bəlkə də o deməkdir ki, şirkətlər əmək haqqına təkcə iqtisadi kateqoriya kimi deyil, həm də sosial kateqoriya kimi baxmalıdırlar. Nə qədər ki, əmək haqqı makrosəviyyədə olduğu kimi, mikrosəviyyədə də sosial statusa malik kateqoriya kimi qəbul edilməyəcək, müasir dövrün iki ən mühüm problemlərindən biri – zənginlik (varlıqlıq) ilə yoxsulluq arasındakı uçurum dərinləşəcəkdir. Bununla əlaqədar keçən əsrin axırına olan bir real faktı göstərmək kifayətdir ki, dünya əhalisinin 20%-nə, şəxsi istehlakın ümumi həcmindən 86%-i düşür (6, s.18). Zənnimizcə, bu vəziyyətin yaranmasına görə uçotun nəzəriyyəsi və metodologiyasının üzərinə də böyük məsuliyyət düşür.

Uçotun nəzəriyyəsi və metodologiyasını hazırlayan və təsbit edənlər, özlərinin yaratdığı, cəmiyyətə təqdim etdiyi bəzi anlayış və kateqoriyaların, göstəricilərin sisteminin mahiyyətinə və məzmununa yenidən baxmalı, onları yalnız mənfəətin maksimallaşdırılması, kapitalın artırılması ideologiyası üzərində qurmamalı, onların çərçivəsində işçilərin sosial vəziyyətlərini əks etdirə biləcək informasiyaya geniş yer verməlidirlər.

Digər mühüm problem ekoloji mühitin yaxşılaşdırılması problemidir. Təəssüf ki, bu problem də uçot və hesabatın obyektləri, göstəriciləri arasında özünə yer tapmamışdır. Halbuki ekoloji tarazlığın pozulması, ətraf mühitin çirklənməsi məhz əsasən şirkətlərin iqtisadi fəaliyyətinin nəticəsi olaraq meydana çıxır.

İqtisadi fəaliyyətin məqsədinin yalnız kapitalın saxlanması və artırılması yaxud mənfəətin maksimallaşdırılması kimi formulə edilməsi, uçotun nəzəriyyəsi və metodologiyasının da bilavasitə bu konsepsiya üzərində qurulması bəşəriyyətin gələcək həyatını, bu həyatı təmin edən ekosistemi təhlükə altına alır. Elmi-texniki kəşflərin, onların nəticələrinin, həmçinin informasiya-kommunikasiya vasitələri və texnologiyalarının kommersiya məqsədləri üçün geniş istifadə olunması iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf etdirmək və şirkətlərin mənfəətlərini artırmaqla yanaşı neqativ sosial-ekoloji problemlər yaradır. Ona görə də müəssisə və şirkətlərin resurslardan/aktivlərdən istifadəsi yalnız iqtisadi faydalılıq və onun göstəriciləri ilə deyil,

AUDİT 2021, 1 (31), səh.12-26.
AUDIT 2021, 1 (31), pp. 12-26.

həmçinin də sosial və ekoloji faydalılıq, onları xarakterizə edən göstəricilər ilə qiymətləndirilməli və təhlil edilməlidir. Bu cür göstəricilərin özləri isə bilavasitə uçot-hesabat obyektlərinə çevrilməlidirlər.

Nəzərə alınsa ki, aktivlərin/resursların funksiyası təkcə institusional vahidlərə mənfəət gətirmək deyil, həm də cəmiyyətdə olan sosial və ekoloji problemlərin həlli üçün maliyyə mənbəyi yaratmaqdan ibarət olmalıdır, onda Konseptual əsaslarda aktivlərə verilmiş tərifin dəyişdirilməsi uçotun nəzəriyyəsi qarşısında duran başlıca məsələlərdən biridir. Bu məsələ yaxud problem ilk baxışda sadə və əhəmiyyətsiz bir şey kimi görünə bilər. Əslində isə bu belə deyildir. Çünki, konseptual əsaslarda formulə edilmiş tərif yuxarıda qeyd olunanlardan göründüyü kimi, quru söz yığını, mənasız ibarələr deyil, bütövlükdə dünya uçot – hesabat sisteminin metodologiyasının formallaşdırılmasının bazasında duran tərifdir, real praktikada qəbul edilmiş və tətbiqini tapmış, cəmiyyətdə mövcud olan bütün iqtisadi, sosial, etik və hətta siyasi, ideoloji münasibətlərin, cəmiyyət üzvlərinin institusional vahidlərə, dövlətə, eləcə də dövlətin həmin vahidlərə münasibətlərinin formalaşmasında böyük rolu olan pragmatik bir tərifdir. Odur ki, həmin tərifin həm institusional vahidlərin, həm də cəmiyyətin maraqları baxımından yenidən nəzərdən keçirilməsi obyektiv zərurətdən irəli gəlir.

Bu sahədə xeyli müddətdir apardığımız müşahidələr və araşdırmalar aktivlərə tərifin aşağıdakı kimi formulə edilməsinin məqsədəuyğun olduğunu deməyə əsas verir: *Aktivlər - əmək resursları ilə birlikdə şirkətin sərəncamında və istifadəsində olan gələcəkdə şirkətə iqtisadi fayda gətirən və eyni zamanda cəmiyyətin sosial-iqtisadi və ekoloji problemlərinin həlli üçün maddi və maliyyə mənbəyini təmin edən resurslardır.*

Təklif olunan tərifin Konseptual əsaslarda verilən tərifdən fərqi aşağıdakılardan ibarətdir:

- tərifdə aktivlərlə yanaşı əmək faktoru da resurslara daxil edilmişdir, halbuki Konseptual əsaslarda əmək, resursların bir hissəsi olmaq etibarilə iqtisadi faydanın mənbələrindən biri kimi göstərilir;
- aktivlər və əmək resursları nəinki təkcə iqtisadi faydanın, həmçinin də sosial və ekoloji problemlərin həllinin mənbəyi kimi göstərilir;
- tərifdə belə bir konsepsiya əsas götürülür ki, iqtisadi, sosial və ekoloji fayda resursların qarşılıqlı əlaqəsi və istifadəsi şəklində əldə edilə bilər;
- tərifə Konseptual əsaslarda olduğu kimi «keçmiş hadisələrin nəticəsi», yaxud «müəssisə tərəfindən nəzarət olunan» kimi söz birləşmələri daxil edilməmişdir, onların əvəzinə «şirkətin sərəncamında və istifadəsində olan» sözlərdən istifadə olunmuşdur. Əgər aktivlər/əmək resursları şirkətin sərəncamında və istifadəsindədirsə, onda onların keçmiş hadisələrin nəticəsi kimi yaranmış olduğu onsuz da məlum gerçəklikdir və onu vurğulamaq tərifə heç bir əlavə məna vermir. Şirkətin sərəncamında olmaq o deməkdir ki, burada aktivlər üzərində mülkiyyət hüququ iqtisadi fayda və digər faydalar əldə etmək üçün heç bir rol oynamır. Bu müddəa məzmununun forma üzərində üstünlüyü prinsipindən irəli gəlir. «Şirkətin sərəncamında» sözləri «şirkətin nəzarətində» sözləri ilə sinonim təşkil edir.

AUDİT 2021, 1 (31), səh.12-26.
AUDIT 2021, 1 (31), pp. 12-26.

Y E K U N

Eyni iqtisadi obyektlərin iqtisad elmlərində müxtəlif anlayışlarla ifadə edilməsi, həmin anlayışlara çoxlu sayda məzmun, funksiya verilməsi və bütün bunların iqtisadi dilin praktikasına tətbiqi, həmin dili zənginləşdirmir, əksinə, onun başa düşülməsini çətinləşdirir. Həmin anlayışlar çərçivəsində meydana gələn konsepsiyalar fərqli nəzəri-metodoloji bazarların formalaşdırılmasına səbəb olur, bu da resurslardan istifadənin obyektiv qiymətləndirilməsinə imkan vermir.

Bütövlükdə Qərb uçot və hesabat sistemi yarandığı vaxtdan xüsusi mülkiyyətin qorunması (saxlanması) və fərdi, qrup mülkiyyətçiləri üçün iqtisadi fayda təminatına vasitəsi, mexanizmi rolunu oynamışdır və bu indi də belədir. Həmin sistem xüsusi mülkiyyət şəraitində cəmiyyət maraqlarının necə təmin edildiyi barədə informasiya formalaşdırma texnologiyasına malik deyildir.

Aktivlər anlayışının və digər elementlərin mövcud tərifləri bazasında qurulan uçot-hesabat sistemi demək olar ki istisnasız olaraq müəssisə və şirkətlərin, həmçinin də onlarla bilavasitə iqtisadi münasibətlərdə olan investorların və kreditörün maraqlarını təmin edən sistem kimi qiymətləndirilməlidir. Bu sistem cəmiyyətin sosial və ekoloji problemlərində institusional vahidlərin yerini və rolunu əks etdirə biləcək məqsədyönlü hər hansı konkret informasiya formalaşdırma. Məhz bu səbəbdən də həmin sistemi bir qütblü sistem kimi qiymətləndirmək lazımdır.

İnstitusional vahidlərin fəaliyyəti çərçivəsində uçot-hesabat sistemi elə qurulmalıdır ki, həmin sistem korporativ və qrup maraqları ilə yanaşı cəmiyyət maraqlarını təmin edən və əks etdirən informasiya formalaşdırma iqtidarında olsun. Bunun üçün bəzi anlayış və kateqoriyaların, xüsusən də uçot və hesabatın substantiv element olan aktivlərin, onlarla əlaqəli olan digər elementlərin mahiyyəti və funksiyalarını ifadə edən təriflərə yeni yanaşma nümayiş etdirilməli və onlara uyğun metodoloji prinsip və qaydalar hazırlanmalı və təsbit edilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Quliyev T. Ə., Qafarov Ş. S. “İqtisadi şüur və iqtisadiyyat”. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi xəbərləri. il: 5, cild, Yanvar- Mart 2017. – səh. 5-13.
2. Marks K. Kapital I Kitab. Bakı, 1969.-895 səh.
3. Концептуальные основы представления финансовых отчетов: http://www.minfin.ru/ru/document/?_4=125979. – 99 с.
4. Маздоров В. А. История развития бухгалтерского учета в СССР (1917 – 1972). М., «Финансы», 1972. – 318 с.
5. Маршалл А. Принципы экономической науки: <http://www.library.fa.ru/files/Marshall.pdf>. 594 с.
6. Наука для XXI века.Всемирная конференция по науке. Будапешт, Венгрия, 26 июня -1 июля 1999 г. ООО «Издательский Дом МАГИСТР – ПРЕСС». – 55 с.
7. Пачиоли Л. Трактат о счетах и записях / под ред. М. И. Кутера.М.: Финансы и статистика, 2009. – 308 с.
8. Смит Адам. Исследование о природе и причинах богатства народов / Адам Смит: [пер. с англ. П. Ключкина]. – Москва: Эксмо, 2016.- 1056 с. – (Великие экономисты).
9. СНС 2008- sayt. – <https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/docs/sna2008russian.pdf>
10. https://www.minfin.ru/common/upload/library/2017/01/main/MSFO_IAS_19.pdf

*Кулиев Вагиф Магеррам оглы,
кандидат экономических наук, доцент,
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет,
E-mail: vaqifquliyev.unec@gmail.com
© Кулиев В.М., 2021*

ПОДХОДЫ К СЕМАНТИКЕ И ФУНКЦИЯМ АКТИВОВ В ЭКОНОМИЧЕСКИХ НАУКАХ

Р Е З Ю М Е

Цель исследования - изучение и исследование вопросов раскрытия и интерпретации понятий «активы» и «капитал» в экономической теории, функциональных экономических науках и бухгалтерском учете.

Методология исследования - в работе были использованы эмпирические (сравнение, описание) и теоретикологические (формализация, аксиоматический, абстрагирование, анализ, синтез, индукция, дедукция) методы исследования.

Практическая значимость исследования – выражение с точки зрения сущности, содержания и состава единых для всех экономических наук объектов разными понятиями и применение разных подходов относительно семантики этих понятий создают ряд теоретико-методологических и практических проблем. В этой связи важное значение имеет изучение и исследование того, каковы эти проблемы и к каким негативным последствиям они приводят в учетно-отчетной системе. Результаты проведенных исследований и полученные обобщения могут быть применены для формирования единого экономического языка и улучшения содержания и структуры информации по активам.

Результаты исследования – в результате исследования было выявлено, что предписание сущности активов как потенциал создания экономической выгоды и построение методологии их учета на этой семантике приводит к тому, что результаты деятельности предприятий волей неволей анализируются и оцениваются в основном на базе одного показателя, то есть прибыли. Обосновывается, что к сущности и результатам использования активов нужно подходить не только с чисто экономической точки зрения, но и как финансового источника решения социальных и экологических проблем всего общества, а дальнейшее развитие методологии учета должно базироваться на этой концепции.

Оригинальность и научная новизна исследования – дано определение, наиболее четко характеризующее экономическую и социальную сущность и функции понятия «Активы», выдвинута и обоснована концепция, согласно которой капитал и обязательства есть не источники создания активов, а права собственности над активами, контролируемые предприятием.

Ключевые слова: активы, капитал, понятие, сущность, функция, экономическая выгода, право собственности, концепция.

Vagif Magerram Guliyev,
Ph.D. (Econ.), Associate Professor,
Azerbaijan State University of Economics,
E-mail: vaqifquliyev.unec@gmail.com
© V.M.Guliyev, 2021

APPROACHES TO SEMANTICS AND FUNCTIONS OF ACTS IN ECONOMIC SCIENCES

ABSTRACT

The purpose of the research is to study the issues of disclosure and interpretation of the concepts of "assets" and "capital" in economic theory, functional economic sciences and accounting.

The methodology of the research - empirical (comparison, description) and theoretical (formalization, axiomatic, abstraction, analysis, synthesis, induction, deduction) methods were used in the work.

The practical importance of the research is the expression from the point of view of the essence, content and composition of objects common for all economic sciences by different concepts and the use of different approaches regarding the semantics of these concepts create a number of theoretical, methodological and practical problems. In this regard, it is important to study and what these problems are and what negative consequences they lead to in the accounting and reporting system. The results of the research carried out and the generalizations obtained can be applied to form the development of a single economic language and the improvement of the content and structure of asset information.

The results of the research - as a result of the study, it was revealed that the prescription of the essence of assets as a potential for creating economic benefits and the construction of the methodology for their accounting based on this semantics leads to the fact that the results of activities of enterprises are analyzed and evaluated mainly on the basis of one indicator, that is, profit. It is substantiated that the essence and results of using assets should be approached not only from a purely economic point of view, but also as a financial source for solving social and environmental problems of the whole society, and further development of the accounting methodology should be based on this concept.

Originality and scientific novelty of the research - the definition is given that most clearly characterizes the economic and social essence and functions of the concept in "Assets", a concept is put forward and substantiated according to which capital and liabilities are not sources of assets creation, but property rights over assets controlled by an enterprise.

Keywords: assets, capital, concept, essence, function, economic benefit, ownership, concept.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur:
12.02.2021
Təkrar işləməyə göndərilmişdir:
22.02.2021
Çapa qəbul olunmuşdur: 26.02.2021

Дата поступления статьи в редакцию: 12.02.2021
Отправлено на повторную обработку: 22.02.2021
Принято к печати: 26.02.2021

The date of the admission of the article to the editorial office: 12.02.2021
Send for reprocessing: 22.02.2021
Accepted for publication: 26.02.2021